УДК 316.74:2

М. Паращевін,
кандидат соціологічних наук

РЕЛІГІЯ ЯК ПОТЕНЦІЙНИЙ ЧИННИК ТОЛЕРАНТНОСТІ/НЕТОЛЕРАНТНОСТІ

Аналізується можливий зв'язок між рівнем толерантності в суспільстві та релігійністю населення. Обґрунтовується, що в сучасних українських реаліях релігійність не є безпосереднім чинником, який впливає на перевагу толерантного чи нетолерантного ставлення до представників інших національностей, представників інших релігійних вірувань, осіб, які належать до сексуальних меншин. Тобто вплив релігії на рівень толерантності/нетолерантності є скоріше потенційним, аніж реальним.
Ключові слова: *толерантність, релігія як чинник толерантності.*

Анализируется возможная связь между уровнем толерантности в обществе и религиозностью населения. Обосновывается, что в современных украинских реалиях религиозность не является непосредственным фактором, влияющим на преобладание толерантного или нетолерантного отношения к представителям других национальностей, представителям других религиозных верований, людям, принадлежащим к сексуальным меньшинствам. То есть влияние религии на уровень толерантности/нетолерантности является скорее потенциальным, чем реальным.
Ключевые слова: *толерантность, религия как фактор толерантности.*

The possible connection between level of tolerance in society and peoples religiosity is analyzed. It make prove that in contemporary Ukrainian reality the religiosity is not immediate factor of dominance of tolerant or intolerant attitude to representatives of another ethos's, to representatives of another religious confessions, to peoples of sexual minorities groups. In other words the influence of religion to level of tolerance/intolerance is rather potential, than real.
Keywords: *toleration, religion as factor of toleration.*

Проблема суспільної та індивідуальної толерантності в сучасному світі набуває особливого значення. Актуалізація цієї проблеми пов'язана не лише з бажанням гуманізації суспільних відносин, а передусім з тим, що більшість сучасних суспільств є доволі неоднорідними за етнічною, соціокультурною, соціально-політичною структурою. Відповідно, готовність спілкуватися з "іншими" без застосування насильства стає умовою нормального життя, а то й виживання.

Наявність або відсутність толерантності визначає притаманна тому чи тому суспільству культура (культура толерантності чи нетолерантності). Релігія ж більшу частину історії людства була однією з найважливіших складових культури, безперечно, була раніше і може бути сьогодні чинником, здатним або впливати на впровадження принципів толерантності в життя, або заважати толерантності, бути основою культури нетолерантності.

Принаймні з часів європейського Просвітництва в ліберальному публічному дискурсі релігія асоціювалася саме з нетерпимістю, зважаючи на досвід хрестових походів, інквізиції, релігійних війн, "полювання на відьом". Релігійним людям і представникам релігійних організацій приписувалися такі риси, як фанатизм, невігластво, забобонність і нетерпимість. У нинішньому дискурсі ЗМІ та науково-популярному дискурсі релігія також виступає радше тим фактором, який заважає терпимості, є радше джерелом конфліктів. І прикладів тут можна навести чимало. Це і соціально-політична та соціокультурна (а подекуди й релігійна) нетерпимість ісламських та православних фундаменталістів (а подекуди й "мейнстріму" цих релігій), їх агресивне неприйняття права інших на свободу слова, свободу вибору власного способу та стилю життя, свободу вираження своїх сексуальних схильностей тощо. Причому якщо в ісламському світі такі проблеми існували завжди, то в зоні християнської цивілізації подібні проблеми актуалізуються лише в останні роки, що пов'язано

з намаганням певної частини християнських конфесій повернути втрачені раніше позиції, змінити ситуацію фактичного витіснення їх із соціального життя.

Проте проблема зв'язку релігії та толерантності є далеко не такою однозначною, і релігія не завжди толерантності заважає. Розглядаючи можливий вплив першої на другу теоретично можливим є як негативний, так і позитивний зв'язок. І тут релігію необхідно розглядати з двох боків, а саме з погляду можливого морально-психологічного впливу на своїх послідовників змістом свого вчення (догматами, вказівками, порадами, які викладені або у Священних книгах, або у їх тлумаченнях), та з погляду діяльності релігійних організацій і груп, які, крім власне релігійних, мають ще й земні інтереси.

Щодо схильності до толерантності/нетолерантності релігійних учень, то, по-перше, можна припустити, що їх спрямованість у цьому питанні багато в чому залежить від міри претензій на знання вищої істини. В більшості політеїстичних релігій таких претензій не було; вони лише вказували на певні (зазвичай доволі обмежені) правила життя для конкретної спільноти, яка "належала" тому чи тому богу (або кільком богам водночас), і порушення яких пов'язувалося не з концепцією гріха, а зі створенням загрози для добробуту спільноти внаслідок невдоволення богів. Відповідно, доки певні дії членів даної спільноти, або чужинців, не порушували цих правил, вони з релігійної точки зору не знаходили заперечення.

У монотеїстичних релігіях ситуація кардинально змінюється, адже Бог стає володарем не окремої спільноти, а всіх людей; відповідно вчення цих релігій починає розглядатися як настанова, якої мають дотримуватися всі люди. Невиконання ж цих настанов (тепер доволі широких за змістом, таких, що охоплюють дуже широке коло питань особистої та соціальної поведінки людини), оцінюється вже як абсолютно неприйнятна річ, оскільки заперечує істину. Відповідно, в цих релігіях, як носіях вищих

цінностей, рівень терпимості до того, що цим цінностям суперечить, суттєво знижується. Зокрема, там і тоді, де ці релігії були панівними, вони переважно не демонстрували терпимості ані в релігійній сфері, ані щодо поведінки людей у світському житті.

Сьогодні ситуація, принаймні в сфері домінування християнської цивілізації, змінилася, і терпимість до інших загалом визнається релігійними лідерами та рядовими віруючими як цінність, яку необхідно підтримувати. Але зважаючи на численні рецидиви нетерпимого ставлення до прояву "іншості" з боку певної частини християн, можна припустити, що визнання необхідності толерантності є скоріше вимушеною поступкою, зумовленою втратою християнством свого політичного та значною мірою соціального значення і нездатністю придушити ті практики, які з погляду віри вважаються гріховними, небажаними. І там, де склалися відповідні обставини, від цих поступок намагаються відмовлятися, переходячи до жорсткішої риторики і практики боротьби з "чужим", "нетрадиційним".

Можливість реалізації практик і толерантності і нетолерантності пов'язане також з тим, що самі релігійні вчення з цього погляду є доволі амбівалентними. При бажанні і в Біблії, і в Корані можна знайти як обґрунтування терпимого ставлення до інших ("не судіть та несудимі будете", "хто сам без гріха, хай перший кине камінь"), так і виправдання для жорстких дій стосовно них (біблійне виправдання тотального знищення народів, які є ворогами, євангельське вигнання торгівців з Храму). Тож звернення до тих чи тих аргументів з релігійною конотацією залежить від конкретних обставин та ширших ідейних орієнтацій тих, хто ці аргументи використовує.

Релігійні організації, як носії власних корпоративних інтересів, зазвичай більш схильні до нетолерантності, через як свою позицію захисників Істини, так і з огляду на необхідність захищатися від конкуренції інших соціальних інститутів, які пропонують конкуруючі системи цінностей. Проте їхня позиція та можливості з цього питання

значною мірою прив'язані до ширшого соціального контексту, залежачи від союзу з державою чи широкими соціальними рухами, дії яких лише побічно мотивуються релігією. Коли в суспільстві, у соціально-політичних орієнтаціях переважають орієнтації на терпимість, релігійні організації змушені пристосовуватися до цього та знижувати рівень своїх домагань щодо придушення "чужого". Коли ж, навпаки, в суспільстві виникає потужний запит на нетерпимість, на конфронтацію, релігійні організації, діючи в унісон з цим запитом, здатні чималою мірою його підсилювати, радикалізувати, надаючи ціннісно-ідеологічного виправдання.

Зокрема, якщо поглянути на хвилі терпимого ставлення релігійних організацій і рядових віруючих до представників інших релігій (і, ширше, до всіх інакомислячих) та спалахів нетерпимості, то ці хвилі пов'язані з загальним станом соціуму, де ці релігії є поширеними. А саме, часи цивілізаційних піднесень часто збігаються з високою мірою терпимості, тоді як нетерпимість зростає під час суспільних криз, спадів (наприклад, Османська імперія часів розквіту була однією з найбільш релігійно терпимих країн, що з подивом відмічали європейці, тоді як у часи занепаду цієї держави випадки релігійного фанатизму та нетерпимості значно зросли).

У сучасних умовах в Україні основні релігійні конфесії, будучи тісно прив'язаними до різних конфліктуючих сторін (УПЦ МП до Росії, УПЦ КП до України), виявляються потенційним чинником проявів нетолерантності, насамперед у питаннях міжрелігійних відносин, але також й у міжнаціональних відносинах та відносинах між групами, які мають різні політичні погляди щодо будови української національної держави та її геополітичних орієнтацій. До цього часу в мирних умовах релігія не була помітним чинником нетерпимості (за даними масових опитувань населення, побоювання релігійних конфліктів посідало одне з останніх місць у переліку головних страхів українців, переважало уявлення про необхідність терпимого

ставлення до інших релігій, релігія не розглядалася як фактор зменшення терпимого ставлення до тих, хто має інші погляди). Але в нових воєнних умовах такий стан може змінитися, і релігійні організації можуть посилити стан настороженості щодо "чужих", бажання їх обмежити, позбутися.

Аби оцінити, чи має в реальності проаналізований вище потенційний вплив релігії на уявлення та орієнтації віруючих, скористаємося результатами загальнонаціональних опитувань населення України останніх років, в яких фіксувалися різні складові толерантності/нетолерантності. Толерантність не є чимось цілісним (толерантністю до всього), а складається з багатьох елементів, проявляється як толерантність до різних явищ. Взагалі з погляду суспільства толерантність/нетолерантність може проявлятися в таких основних сферах, як *політико-ідеологічна* (толерантність до носіїв інших політичних та ідеологічних орієнтацій), *сфера національно-расових відносин* (толерантність до постійного проживання в певному суспільстві представників інших національностей та рас), *сфера міжрелігійних відносин* (толерантність до представників інших релігій), *сфера специфіки сексуальної поведінки* (толерантність до представників груп сексуальних меншин). Отже, проаналізуємо значущість наявності релігійних вірувань для толерантності в цих сферах у нашій країні. Зрозуміло, що тут ми будемо фіксувати сукупний вплив двох описаних вище складових релігійного фактору: і релігійних вірувань як таких, і релігійних організацій, оскільки наявний інструментарій не дає можливості аналізувати вплив цих складових окремо.

Спочатку розглянемо сферу національно-расових відносин. Для цього скористаємося даними загальнонаціонального опитування 2014 р., здійсненого Інститутом соціології в межах багаторічного проекту "Соціологічний моніторинг" [*див. 1*]. Тут ми можемо оцінити показник терпимості до присутності в нашій країні представників інших

національностей та рас (національної дистанційованості[1]). І порівнюючи групи нерелігійних і релігійних респондентів, побачимо, що серед останніх цей показник є трохи більшим (середній бал за семибальною шкалою дорівнює 4,97 проти 4,81 серед нерелігійних[2]). Але зважаючи на доволі малу зафіксовану відмінність і пам'ятаючи, що сама релігійність не є рівномірно поширеною в різних соціальних групах, можна припустити, що тут фіксується вплив на національне дистанціювання не релігійності, а інших соціальних характеристик респондентів, зокрема таких, як належність до груп міських чи сільських жителів (серед селян національна терпимість є меншою, і водночас серед них релігійність є більшою), та належність до макрорегіональних спільнот (оскільки серед жителів Західного регіону є найбільший рівень національної дистанційованості і водночас найбільший рівень релігійності).

Якщо ми включимо до аналізу показник проживання в місті чи селі (тобто розглянемо окремо віруючих та невіруючих, які проживають у містах, та віруючих і невіруючих, які проживають у селах), то відмічені вище відмінності вже не матимуть місця. І так само при порівнянні віруючих і невіруючих окремо по регіонах ми вже не спостерігатимемо цих відмінностей. Проте цікавим моментом є те, що релігійність виявилася певною мірою значущою для рівня національної терпимості у вікових та статевих групах. А саме, рівень цієї терпимості був трохи

[1] Тут було використано індекс національної дистанції, який розраховується в моніторингових дослідженнях Інституту соціології НАН України. Цей індекс формується з низки ознак, що вимірюють соціальну відстань до представників різних національностей та рас; для вимірювання використовується модифікована шкала Богардуса. Вказаний індекс може набувати значення від 1 до 7, де 1 означає мінімальний рівень соціальної дистанції (дуже високу толерантність), а 7 – максимальний рівень соціальної дистанції. Відповідно, чим більшим є середній показник за цим індексом, тим меншим у певній сукупності є рівень толерантності до інших народів.

[2] За результатами застосування процедури t-test відмінності середніх є статистично значущими на рівні 0,05.

більшим серед релігійних молодих людей (порівняно з нерелігійною молоддю), та серед релігійних жінок (порівняно з нерелігійними). І це при тому, що якщо порівнювати власне самі вікові та статеві групи, то значущих відмінностей за рівнем національної терпимості між ними немає.

Також ставлення до представників інших національностей і рас, але іншим індикатором, вимірювалося в загальнонаціональному опитуванні населення України, здійсненого у 2013 р. у межах міжнародного порівняльного дослідження "Європейське соціальне дослідження" (ЄСД) [*див. 2*]. У цьому опитуванні ставилося запитання щодо згоди з тим, що іммігрантам іншої, ніж більшість населення країни, раси чи етнічної групи можна дозволити переселятися в нашу країну. Якщо порівняти релігійних і нерелігійних осіб, то виявиться, що значущих відмінностей між ними немає (середній бал за чотирибальною шкалою в першій групі склав 2,48, а в другій – 2,43[3]; відмінності є статистично не значущими на рівні 0,05). Так само не фіксувалося відмінностей між групами, які мають різний рівень (більший чи менший) релігійності. Водночас мають місце невеликі відмінності між респондентами, які асоціюють себе з різними церквами, а саме найбільший (середній бал 2,59) рівень неприйняття такого роду мігрантів є серед вірних Греко-католицької церкви, трохи меншим (середній бал 2,49) – серед вірних Української православної церкви Московського патріархату, а більш толерантними з цього питання (середній бал 2,34) виявилися прихильники Української православної церкви Київського патріархату.

Далі розглянемо значущість наявності релігійної віри для сприйняття однієї з найдражливіших тем у сучасних суспільствах – теми прав представників сексуальних меншин на суспільне визнання та вільний вираз своїх орієнта-

---

[3] Респонденти мали оцінити своє ставлення за чотирибальною порядковою шкалою від 1 – "можна дозволити багатьом" до 4 – "не треба дозволяти нікому"; тобто, чим більшим є середній бал у певній групі респондентів, тим гіршим є сприйняття перспективи напливу мігрантів інших рас та етносів.

цій. У розвинених країнах Європи, зважаючи на визнання прав будь-яких меншин на однаковий з усіма спосіб життя, намагаються захищати права і сексуальних меншин. Але це вступає в протиріччя з оцінкою цього явища в християнстві, причому незалежно від конфесії (чи то православ'я, чи то католицизм, чи то протестантство). Відповідно, можна очікувати, що серед віруючих рівень негативного ставлення до представників цих меншин буде більшим, ніж серед нерелігійних.

Проте серед нашого населення такого факту не спостерігається. Зокрема, за результатами згадуваного вище опитування 2013 р. у межах проекту ЄСД, рівень згоди/незгоди з твердженням, що гомосексуалістам і лесбіянкам необхідно дозволити жити так, як вони того бажають, і серед релігійних осіб, і серед невіруючих був однаковим. І відмінності тут спостерігаються лише всередині самої групи релігійних, тобто між особами, які мають різну міру цієї релігійності[4]. А саме високорелігійні респонденти погоджувалися із запропонованим твердженням менше, ніж особи, які ідентифікували себе як середньо- або малорелігійних. Також мають місце й відмінності між представниками основних християнських конфесій України. Зокрема, дещо ліберальнішими тут виявилися вірні Української православної церкви Київського патріархату, тоді як між вірними Української православної церкви Московського патріархату та Греко-католицької церкви відмінностей не було. Водночас потрібно відмітити, що всі ці відмінності не є великими, оскільки незгода з подібною постановкою питання переважала у всіх порівнюваних групах.

Щодо терпимості у відносинах між різними релігійними віруваннями (організаціями), можна згадати хоча й відносно старі, але, ймовірно, достатньо актуальні дані,

---

[4] Міра релігійності визначалася самооцінкою респондентів за 11-бальною шкалою від 0 (зовсім нерелігійний) до 10 (дуже релігійний). Для аналізу ця шкала була перетворена на трибальну (низький, середній, високий рівні релігійності).

які було зафіксовано в загальнонаціональному опитуванні населення України в межах міжнародного проекту ISSP [*див. 3*], в якому ставилася ціла низка запитань щодо тематики толерантності. За даними цього дослідження переважна більшість (77%) віруючих погодилися з необхідністю поважати всі релігії, а 63% віруючих погодилися з тим, що всі релігії мають мати однакові права. І так само переважно не знаходила заперечення можливість мати представників інших віросповідань в якості членів своєї родини. І хоча ці дані було зафіксовано кілька років тому, проте за ці роки ми не мали фактів, які б їх спростовували. Ми до цього часу не мали масштабних (або навіть помітних) конфліктів на релігійному ґрунті, що відображається й в ієрархії страхів нашого населення, який фіксується в моніторингу Інституту соціології НАН України. Зокрема, в опитуванні 2014 р. на думку респондентів, страх перед міжрелігійними конфліктами посідає 15-те місце серед 17-ти запропонованих найзначущих страхів. Звичайно, протягом останнього року з'явилася загроза зростання конфліктності відносин між домінуючими в Україні православними церквами Київського та Московського патріархату, проте така напруга викликана не релігійними, а політичними причинами, і коли ці політичні причини припинять свою дію, варто очікувати, що протистояння між цими церквами (яке в латентній формі було завжди), повернеться до "природного" рівня.

Таким чином, наявні дані масових опитувань свідчать про те, що в нашій країні безпосередньо релігійність або взагалі не впливає на показники толерантності/нетолерантності, або впливає дуже мало. Такі результати є цілком співзвучними з багатьма іншими даними, які свідчать про доволі слабку залученість релігії до формування світських уявлень віруючих та їх орієнтацій у повсякденній поведінці. Це, своєю чергою, свідчить про те, що, незважаючи на існування у більшості наших співгромадян релігійної віри, ця віра залишається переважно особистою справою, а не соціальною силою.

Водночас варто відмітити, що в даному аналізі не враховується непрямий вплив релігії, який може проявлятися однаково у поведінці і релігійних, і нерелігійних осіб. Адже підтримувані релігією цінності та норми можуть, втрачаючи свої безпосередні релігійні корені, переходити на рівень загальносуспільних цінностей та норм (як це описував М. Вебер, зазначаючи, що вплив протестантизму на формування капіталістично орієнтованих особистостей був не прямим, і пропаговані та підтримувані протестантизмом цінності виявилися просто співзвучними з тими цінностями та нормами, які були життєво важливими для капіталістичного підприємництва). У даній статті подібні світсько-релігійні зв'язки не розглядалися, хоча вони цілком можливі.

Література

1. *Українське* суспільство: моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – 540 с.

2. www.europeansocialsurvey.org

3. *Паращевін М.* Релігія та релігійність в Україні / Паращевін М.; за ред. С. Макєєва. – К. : Ін-т політики, Ін-т соціології НАН України, 2009. – 68 с.